

NUTQIY VAZIYATDA MULOQOT ISHTIROKCHILARINING IJTIMOIIY XOSLANISHI

Qurbonova Shodiya Shixnazar qizi,
Lingvistika(o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
gurbonovashodiya@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15204513>

Annotatsiya: ushbu maqolada nutqiy muloqot, uni yuzaga chiqaruvchi vositalar, nutqiy vaziyat ishtirokchilari va uning hosil bo‘lishida ijtimoiy omillar haqida so‘z boradi. Shuningdek, o‘smirlar, go‘daklar nutqiy vaziyatining o‘ziga xosliklari, ularning turli davralarda namoyon bo‘lishi namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy muloqot, stereotiplar, ijtimoiy mavqe, kommunikativ muloqot, bolalar nutqi, ijtimoiy kutilmalar.

Nutqiy muloqot – bu ijtimoiy kommunikatsiyaning asosiy shakli bo‘lib, unda nutq va unga xos bo‘lgan elementlar ijtimoiy, madaniy, psixologik omillar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi, ya‘ni ulardagi ijtimoiy mavqe, rollar, ijtimoiy identifikatsiya va stereotiplar muloqotning mazmuni, uslubi va samaradorligiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu maqolada nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning ijtimoiy xoslanishi muhokama qilinadi va bu jarayonning ijtimoiy muloqotga qanday ta‘sir qilishi tahlil etiladi.

Nutqiy vaziyat – bu kommunikatsiyaning barcha elementlarini o‘z ichiga olgan va nutq jarayonida qatnashayotgan ishtirokchilar, shart-sharoitlar, maqsadlar va kontekstlar bilan belgilangan bir sharoitdir. Nutqiy vaziyatda ishtirokchilar bir-biri bilan o‘zaro aloqada bo‘lib, bir vaqtning o‘zida o‘z rollarini, mas‘uliyatlarini va ijtimoiy mavqegini amalga oshiradilar. Nutqiy muloqotning samaradorligi ijtimoiy rollarning aniq belgilanganligi, muloqotga kirishish va ijtimoiy kontekstning tasavvur qilinishi bilan bog‘liq[1; 89].

Ijtimoiy xoslanish muloqot jarayonida ishtirokchilarning o‘zaro aloqalarini tashkil etuvchi ijtimoiy holat, mavqe va rollarni anglatadi. Har bir ishtirokchi o‘zining ijtimoiy holatiga mos ravishda nutqiy faoliyatini amalga oshiradi. Masalan, yuqori ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan shaxs boshqa shaxslar bilan aloqada bo‘lganda, odatda ko‘proq hurmat, e‘tibor va ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Boshqa tomondan, past ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan shaxsning muloqotdagi roli va imkoniyatlari cheklangan bo‘lishi mumkin.

Bolalar nutqi leksikasida ijtimoiy xoslanish xilma-xildir. Go‘dak ijtimoiy hayotga kirib kelishi bilan uning nutqi ham ijtimoiylashib boradi. Chunki bola tug‘ilganidan boshlab muayyan ijtimoiy muhit ta‘sirida tarbiya topadi. Turli muloqot

vaziyatlarida yetakchi o‘rinni bola tomonidan kattalarning aqliy xususiyat va qiziqishlariga bo‘lgan taqlidiy xatti-xarakterlar tashkil qiladi. Bunda so‘z muloqotning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Kattalar tomonidan bolani muloqotga jalb etish unda muomala madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bolaga qaratilgan nutq uning xulq-atvorini tartibga solib turuvchi, bajaradigan vazifalarini rejalashtirishga undovchi vositadir.[4; 56]

Nutqiy muloqot jarayonida fikr almashish hodisasi har bir insonda, ongli mavjudotda asosan verbal usul bilan, ya’ni so‘z orqali amalga oshadi. Shunday ekan, o‘z-o‘zidan nutqiy odat, nutq madaniyat, nutqiy muloqot, nutqiy muloqot yoki nutqiy axloq, kommunikativ salohiyat hamda lisoniy qobiliyat tushunchalariga izoh berish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy xoslanishning bir qator komponentlari mavjud:

Ijtimoiy rollar: nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning ijtimoiy roli ular bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lum bir kutishlarni, javobgarliklarni va mas’uliyatlarni belgilaydi. Masalan, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi muloqotda o‘qituvchi ma’lumotni taqdim etuvchi, talabalar esa savollar beruvchi rolini o‘ynaydi.

Ijtimoiy mavqe: Har bir shaxs o‘z ijtimoiy mavqeiga qarab nutqiy jarayonda o‘z o‘rnini belgilaydi. Yuqori mavqega ega bo‘lgan shaxslarning nutqdagi tasiri kuchliroq bo‘lishi mumkin, bu esa muloqotning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.[2;99]

Stereotiplar va normativ xatti-harakatlar: ijtimoiy stereotiplar, o‘z navbatida, nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning xatti-harakatlarini, reaksiyalarini va o‘zaro aloqalarini shakllantirishi mumkin. Stereotiplar ba’zan muloqotda yomon tushunish yoki noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi muloqotning samaradorligini, aniqligini va tushunarli bo‘lishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Agar ishtirokchilarning o‘zaro ijtimoiy roli va mavqe haqidagi tushunchalari aniq bo‘lsa, muloqotda tushunmovchiliklar kamayadi. Boshqa tomondan, ijtimoiy mavqedagi farqlar, stereotiplar va notanish kontekstlar muloqotda xatoliklar va noaniqliklarga olib kelishi mumkin.

Nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi, ularning o‘zaro aloqalarini va nutqiy jarayonning samaradorligini shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ijtimoiy rollar, mavqe, stereotiplar va normativ xatti-harakatlar muloqotda aniqlik va tushunishni ta’minlashga yordam beradi, ammo ijtimoiy farqlar va noaniqliklar ba’zida muloqot samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu bois, nutqiy vaziyatda ishtirokchilarning ijtimoiy xoslanishini chuqur tahlil qilish muloqot jarayonining yanada samarali va tushunarli bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Quyida “Alvido, bolalik” asaridan nutqiy vaziyatda muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi mavzusida bir necha misollarni keltirib o‘tamiz. Ushbu asar O‘zbekiston adabiyotida bolalik, o‘smirlik davrining ijtimoiy muhitdagi ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda qahramonlar o‘rtasidagi muloqot ijtimoiy mavqe, rollar va stereotiplar bilan chambarchas bog‘liqdir. Quyida keltirilgan misollar orqali bu mavzuni ko‘rib chiqamiz:

1. Ijtimoiy mavqe va rollar

Asarda o‘smirlarning muloqoti ko‘pincha ijtimoiy mavqe va rollar bilan bog‘liqdir. Masalan, o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi muloqotda kattalar ko‘proq auditoriyaga ega, ularning so‘zlari va qarorlari bolalarning hayotiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. O‘smirlar, ayniqsa, o‘zlariga berilgan rollarni bajarish uchun o‘zlarini ijtimoiy jihatdan to‘g‘ri tutishga harakat qiladilar. O‘smirlar o‘zaro muloqotda, o‘z rollarini (do‘st, talabalar, o‘quvchilar) aniq bilishadi va bu rollarni bajarish uchun nutqiy uslublarini moslashtiradilar.

2. Stereotiplar va ijtimoiy kutilmalar.

“Alvido, bolalik”da o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi muloqotda ko‘plab stereotiplar ham mavjud. Masalan, bolalar yoki o‘smirlar ko‘pincha kattalarning so‘zlarini to‘g‘ri tushunmasligi yoki ularga qarshi chiqishi mumkin. Bu esa muloqotda kutilmagan natijalarga olib keladi. Bolalikdagi stereotiplar, masalan, “bolalar hech narsani tushunmaydi” yoki “katta yoshdagilar hamma narsaga qarshi” kabi g‘oyalar asardagi muloqotlarda tez-tez uchraydi. Bu stereotiplar, o‘z navbatida, muloqot jarayonini murakkablashtiradi, chunki ishtirokchilar o‘zaro tushunmovchiliklar va kutilgan reaksiyalar asosida aloqada bo‘lishadi.

3. Ijtimoiy xoslanishning shaxsiy tashabbusga ta‘siri

Asarda shaxsiy tashabbusni amalga oshirish, o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni shakllantiradi. Bosh qahramon bolalikdan kattalarga o‘xshash tarzda, ularga qarshi chiqishga yoki o‘z fikrini bildirganida, bu muloqotdagi ijtimoiy xoslanishning o‘zgarishini anglatadi. Masalan, o‘smirlar o‘zaro suhbatda kattalarga nisbatan ba‘zi tanqidiy fikrlarni bildirsa, bu ularning o‘zgaruvchan ijtimoiy mavqe va rollarini ko‘rsatadi. Bunday xatti-harakatlar ijtimoiy normativlarga zid bo‘lib, o‘smirning ijtimoiy roli va mavqesini ko‘rsatadi, va bu muloqotda muloqotning o‘zgarishiga olib keladi.

4. Nutqiy vaziyatdagi ijtimoiy farqlar

Asarda o‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi farqlar nafaqat ularning ijtimoiy mavqelariga, balki muloqotdagi nutqiy farqlarga ham ta‘sir qiladi. O‘smirlar o‘zaro suhbatlarda ko‘pincha rasmiy yoki jiddiy nutqdan ko‘ra, ko‘proq erkin va tasodifiy

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

nutqni tanlaydilar. Kattalar esa, aksincha, o‘zlarining nutq uslublarini rasmiy va nazorat ostida saqlashadi, bu esa ijtimoiy mavqelarining farqlarini ko‘rsatadi.

“Alvido, bolalik” asaridagi muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy xoslanishi, ularning nutqiy vaziyatdagi rollari, mavqelari va stereotiplari orqali aniq ko‘rinadi. O‘smirlar va kattalar o‘rtasidagi muloqotda ijtimoiy mavqedagi farqlar, stereotiplar va rollarning ta’siri ishonchli tarzda aks etgan. Asar muloqotning ijtimoiy konteksti va qatnashchilarning ijtimoiy xoslanishini chuqur tahlil qilish orqali o‘quvchilarga nutqiy jarayonlarning murakkabligini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқитувчи. – Тошкент, 1979. – Б. 95.
2. Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова. Фан. – Т.: 1988. – 124 с.
3. Хужамкулова М. Kommunikativ tiplar pragmatik aspektida. So‘z san’ati, -T.: 2022, -5b
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. – T.: 2008. – 318b
5. Qosimova N. Nutqiy muloqotning sotsiolingvistik xususiyatlari. – T.: 2023. – 413 b.